

PRAEITIES AIDAI

M. DAUKŠOS “KATEKIZMUI” – 400 METŲ

Lietuvių raštijos kūrimosi laikotarpiu, praėjus beveik pusšimčiui metų po M. Mažvydo “Katekizmo”, pasirodė Jokūbo Ledemos “Kathechizmas Arba Mokslas kiekvienam krikščionii priwalus... Ižguldita iz Liėžuwio Łankiszko... per Kuniga Mikaloiu Dauksza Kanonika Zemaiczju”. Šis pirmasis lietuviškas katalikų leidinys buvo išspausdintas Vilniuje 1595 m. jėzuitų spaustuvėje (spaudinyje spaustuvė nenurodyta). Šio katekizmo buvo išspausdintas nedidelis egzempliorių skaičius, nes pats M. Daukša savo 1599 m. “Postilės” prakalboje jo nemini ir sako postile norįs duoti “pradžią ir paraginimą mylėti tėvų kalbą”. Vieną katekizmo dalį sudaro “Trumpas Budas Pasisakimo arba Ižpažinimo Nūdemiū Drin tu kurie dažnai wartoja tuo Sakramentu”. Ši dalis ypač įdomi tuo, kad joje įdėtos dvi pirmosios žinomos lietuviškos katalikų giesmės: “Malda S. Tamosziaus izg Aquino” ir “Salve Regina (Sweika Karalyczia)”¹.

Šis katekizmas – pirmoji lietuviška knyga Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštystėje.

Tuo metu lietuvių rašomosios kalbos sistemoje vyravo bažnytinis stilius, jo kūrimasis rėmėsi religinio turinio raštais. M. Daukšos katekizmas terminologams įdomus tuo, kad čia randame nemažai religinės ir su ja susijusių sričių leksikos.

Pateikiame keletą citatų apie M. Daukšos katekizmą iš Lietuvos mokslininkų darbų.

M. Daukša daug dažniau kaip pirmieji Mažosios Lietuvos rašytojai savo vertimuose vartoja lietuviškų žodžių, surankiotų iš ano meto gyvosios kalbos arba savaip pritaikytų svetimiesiems žodžiams verst. <...> Specialių naujadarų, savo paties sudarytų ar iš kitur

¹ Biržiška V. Senujų lietuviškų knygų istorija. Chicago, 1953. D. 1. P. 168-169.

paimtų, jis vartoja daug mažiau.

S k a r d ž i u s Pr. Lietuvių
kalbos žodžių daryba. V., 1943.
P. 590–591.

Terminų bei naujų žodžių stygius buvo labai didelis, ir Daukša atsidėjęs ieškojo lietuviškų atitikmenų. Kai kuriems dalykams pavadinti duodama po kelis žodžius, pvz.: *išgelbėtojas, išgelbėjas ir gelbėtojas; niekaniekė ir tūskimas; nuodėmė, nusidėjimas, kaltė, pražengimas ir skola; nuomonis ir pajautimas; nužeminimas, nusižemini-mas ir pasižeminimas; padrūtinimas ir pastiprinimas; pagalba, pašal-pa ir padėjimas; paprotys ir pajunkimas; paskandinimas, pasmerki-mas, prapuolimas ir prapultis; permanymas ir supratimas* ir t.t. Tai trukdė stabilizuotis literatūrinei leksikai, bet lietuviškos raštijos pradžioje leksinis įvairavimas buvo neišvengiamas dalykas”

K r u o p a s J. Leksiniai paralelizmai Daukšos katekizmo kalboje// Kn.: Lietuvių kalbotyros klausimai.V., 1960. T. 3. P. 243.

Gausūs bei įvairūs DK leksiniai paralelizmai rodo didžiules autoriaus kūrybines pastangas kuo tiksliausiai, suprantamiausiai ir lietuviškiausiai išversti iš lenkų kalbos Ledesmos Katekizmą ir liaudiška, žodinga kalba padaryti jį prieinamą kuo plačiausiam lietuviškai mokančiam skaitytojų ratui. Tam tikslui gausiai panaudojami turtingi ir neišsemiami liaudies kalbos leksikos lobiai. Nemaža senų lietuviškų žodžių perprasminama, sutikiant jiems naują religinį turinį. Pavyzdžiui, naują prasmę katalikiškame DK įgyja *dievas, dangus, kaltė, nuodėmė, pragaras, siela, šventas, viešpats* ir kiti žodžiai. Tai įgalino Daukšą išvengti nereikalingų skolinių, vartojamų nerūpestingų vertėjų arba pasirodžiusių vėliau, didėjant polonizacijos įtakai per bažnyčią, dvarus ir kitais keliais, žargoniškuose religiniuose raštuose (pvz., *griekas, pekla, dūšia, ponas, viera, vieryti* ir t.t.). Daukša drąsiai ėmė į literatūrinę kalbą liaudies šnekamosios kalbos žodžius, daug kur suteikdamas jiems

perkeltines, abstraktesnes reikšmes ir tuo praturtindamas literatūrinės kalbos leksikos semantiką. Naujoms religinėms ir įvairioms abstraktinėms sąvokoms reikšti Daukša kūrėsi daug naujadarų, kurie žymiai padidino DK leksinių paralelizmų skaičių. Kai kurie Daukšos naujadarai (pvz., *abejojimas, įkvėpimas, nusižeminimas, privalomas, pasmerkimas, supratimas*) vykusiai sudaryti ir tvirtai įsigalėjo literatūrinėje kalboje.

Ten pat. P. 253–254.

Nemaža bendrybių su vėlesniais M. Mažvydo darbais ir B. Vilenčio „Enchiridionu“ yra ir M. Daukšos „Tikiu“ tekste (DK 23₃–24₇–VE 14–17), bet žymiai daugiau ir skirtumų. M. Daukša šalino svetimybės, ieškojo lietuviškų atitikmenų: *paną* keitė *viešpačiu*, *paną* – *merga*, *Ponską Pilotą* – *Pontiškiu Pilotu*, *peklą* – *praganu*, *griekus* – *nuodėmėmis*, *živatą* – *gvvatą* ir t.t. Dar labiau skiriasi dekalogo tekstas (protestantiškajame daug svetimybių, nelietuviškų konstrukcijų), ir čia bendrumai nebekrinta į akis. Pažymėtina, kad M. Daukšos dekalogo vertimas gerokai skiriasi ir nuo lenkiškojo originalo, kuris yra daug trumpesnis, glaustesnis. Būdinga, kad dešimtame prisakyme šalia jaučio minimą *asilą* M. Daukša pakeičia *arkliu* (DK 74₂₀).

Bendrybių randame ne tik poterių tekste, bet ir kitur. M. Daukšai reikėjo daug terminų, žodžių naujoms sąvokoms ir, suprantama, jis galėjo pasinaudoti protestantų darbais, jų sukurtais naujadarais, jeigu tie jam atrodė tinkami ir priimtini. Tokių bendrų žodžių, terminų susidarytų nemažas skaičius. Bet šiam sudėtingam klausimui nušviesti – nustatyti, ką iš tikrųjų M. Daukša paėmė iš lietuvių protestantų rašytojų – reiktų specialaus tyrinėjimo. Neabejotina, kad jis pats daug daugiau žodžių sukūrė ir įvedė į literatūrinę kalbą, negu jų rado pirmtakų darbuose.

Lebedys J. Mikalojus Daukša. V., 1963. P. 213.

M. Daukša įvedė nemaža svarbių, kultūriniam gyvenimui reikalingų žodžių. Daugelį jų ėmė iš gyvosios kalbos, suteikdamas naują turinį, perprasmindamas. Kitus sukūrė pats, dar kitus perėmė iš

ankstesnių rašytojų (pavyzdžiui, *mokytojas, skaitytojas*) ir padėjo jiems įsitvirtinti. Nelengva šiuo metu ir nustatyti, kas tikrai M. Daukšos sukurtas. Savaimė suprantama, kad tik dalis jo naujadarų prigijo. Pavyzdžiui, neprigijo *prabilis* – pratarmė, prakalba, *išspauistas* (vartotas jau M. Mažvydo) – išspausdintas.

J. Kruopas teigia, kad šie literatūrinėje kalboje tvirtai įsigalėję žodžiai yra M. Daukšos naujadarai: *abejojimas, įkvėpimas, nusižeminimas, privalomas, pasmerkimas, supratimas*. Be abejo, tokių jo įvestų naujadarų yra gana daug. Nesileidžiant plačiau į šį klausimą ir nesistengiant nustatyti, ar tai paties M. Daukšos sukurti žodžiai, ar paimti iš kitur, paminėtini katekizmo vertime esantieji psichologiniai terminai – pojūčių (*pajautimų*) pavadinimai: *regėjimas* (taip pat *vyzius*), *girdėjimas, ragavimas, pauostymas, palytėjimas* (taip pat *lytėjimas*), psichinių galių, procesų, jausmų, nuotaikų ypatybių pavadinimai: *išmintis* (=protas), *atminimas* (=atmintis), *valia, pažintis* (=pažinimas), *meilė, džiaugsmas, kantrybė, gėrybė* (=gerumas), *romumas, tvardymas* ir kt. Kad būtų aiškiau, kokią reikšmę turėjo literatūrinės kalbos formavimuisi M. Daukšos vertimas, paminėtini dar bent keli įvairių sričių žodžiai: *autuvas, alga, buta* (butas), *darbininkas, esybė, elgeta, gydytojas, mylėtojas, tarnas, vietininkas*.

Ten pat. P. 219–220.

Su siekimu įtikti įvairių tarmių atstovams, kiek įmanoma didesniam plotui ir pastangomis kurti ir ugdyti literatūrinę kalbą susijusi būdinga M. Daukšos katekizmo ypatybė – leksikos turtingumas, pasireiškęs gausia sinonimika, paraleliu įvairių tarmių skirtingų žodžių vartojimu, svetimybų šalinimu, naujadarų kūrimu.

Labiausiai krinta į akis leksinių paralelizmų vartojimas. M. Daukša deda juos greta vienas kito, sujungdamas jungtukais *arba, ir*, jungiamaisiais žodžiais *tai yra*, taip pat prirašo parašėse. Be to, paralelizmų pasitaiko ir šiaip skirtingose teksto vietose. Jokiam ankstesniame ir vėlesniame lietuviškame leidinyje, išskyrus M. Daukšos postilę, nerasime tiek ir tokiu būdu sukaupytų leksinių paralelizmų.

Ten pat. P. 214.

Daug nusipelnė M. Daukša, kaip literatūrinės kalbos kūrėjas, gausiai praturtinęs jos leksiką, įvesdamas daugybę gyvos kalbos žodžių, juos iš dalies perprasmindamas, pritaikydamas naujoms, abstrakčioms sąvokoms, taip pat kurdamas naujadarus, kurių dalis ir šiandien tebevartojama. <...> Leksikos turtingumas, sinonimikos gausumas, literatūrinio stiliaus ir iš dalies grožinės prozos užuomazgos – pastovi, ilgaamžė vertybė literatūriniame M. Daukšos palikime. Juo rėmėsi kiti rašytojai, net porai šimtmečių praslinkus, ugdydami ir turbindami literatūrinę kalbą, nuskurdintą ir degraduotą nuopolio laikotarpiu.

Ten pat. P. 359.

M. Daukšos 1595 m. katekizme iš 1670 žodžių skolinių yra ~220, t.y. apie 13%. <...> Kaip matyti jau iš pateiktų statistikos duomenų, mažiausiai skolinių vartojo to meto katalikiškų raštų autoriai, ypač M. Daukša ir K. Sirvydas, kuriems labai rūpėjo kalbos grynumas ir liaudiškumas.

Palionis J. Lietuvių literatūrinės kalbos istorija. V., 1979. P. 79–80.

Ne vien tik reikalo verčiamas, bet ir kalbos gryninimo bei įvairinimo sumetimais naujadarų kūrėsi M. Daukša. Norėdamas padaryti savo vertimų kalbą įvairesnę, žodingesnę, jis kartais net šalia savo paties vartotų liaudinių žodžių pasigaudavo naujadarų. Pavyzdžiui, šalia *kalinio* jis susidarė *saitinį* (wieżn), šalia *sandaros* – *nuobylį* (umowa), šalia *vietininko* – *antvietį* (namiastek) ir pan. Šiaip iš kitų M. Daukšos naujadarų minėtini: *atskaluonis* “atskalūnas”, *būstimas* “esybė, substancija”, *juodaknygis* “burtininkas”, *malonėširdus* “gailestingas”, *pirmamžinumas* “amžinumas (przedwieczność)”, *svetimvyrė* “mylinti svetimus vyrus”, *vymoteris* “vedęs vyras (małżonek)”, *visaujimas* “visuotinumas”...

Ten pat. P. 77.

Parengė Jolanta GAIVENYTĖ